

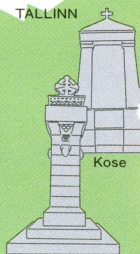
Jökke uputatud ja kapi alla lükatud

Nõukogude aja esimestel aastatel laskis punavõim peaaegu kõik vabadussõja mälestussambad õhku. Mis sai neist tükkidest edasi? Variante on ühest äärmusest teise, kuni masinamootoriteni välja.

TEKST: ANNELI AASMÄE FOTOD: HEIKI KOOV, ERAKOGU,
NIKOLAI NYLÄNDER; HERBERT EGGERT / RAHVUSARHIIVI FILMIARHIIV,
JOHANNES GRÜNTHAL / RAHVUSARHIIVI, AJALOOARHIIV
TÄNAME: HEIKI KOOV, MONUMENT.EE; MAIT SEPP

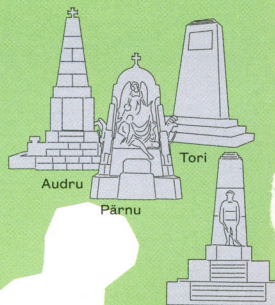

Haapsalu

Rapla

Kose

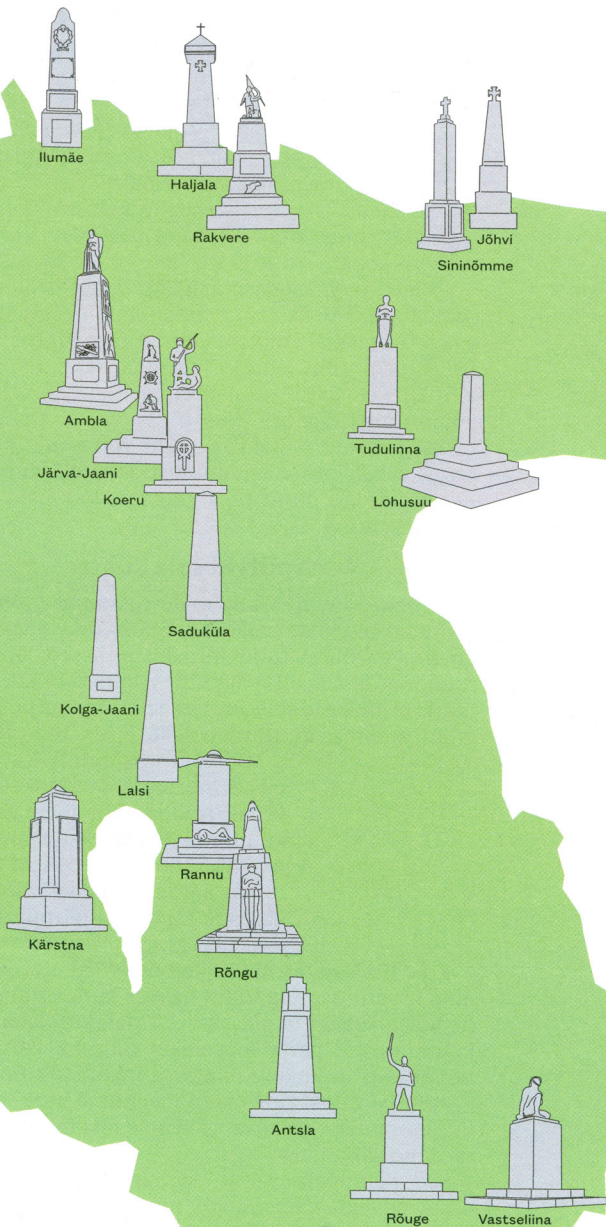

Audru

Pärnu

Tori

Kilingi Nõmme

Keskpäevane teenistus Ilumäe kirikus oli just lõppenud ja rahvas valgus pühakojast välja, kui mõnekümne meetri kaugusel, just kalmistuaia taga, käis vali kõmakas. See kostis ka paarisaja meetri kaugusele Jahilote kodutallu ning kümneaastane perepoeg Villu oli hetkega kohal.

«Nägin, et vabadussõja mälestussamba alumine osa oli tükkideks lennanud, ülemine, graniidist osa aga maas pikali,» meenutab praegune Ilumäe külavanem Villu Jahilo 77 aasta tagust pühapäeva. «Kirikulised seisid sumisedes seal ümber, neli-viis kommunisti samuti. Üks poiss viskas punaseid kiviga ja nood tahtsid ta kinni võtta, aga rahvas astus vahele ning kommunistid panid minema. Eestlased, kes on ju pika vinnaga, hakkasid alles siis vanduma.»

Oma põlvkonna kohus

Külamehed vinnasid mälestussamba terveks jäänud osa tugede najale püsti ning läksid viimaks laiali. Aga õhtul tulid purjakil punased lähedalt tuletõrjeseltsi peolt, nägid üles upitatud mälestusmärki ja lükkasid selle ümber. Seni tervena püsinud graniitsammas murdus pooleks.

«Õösel võttis minu isa koos teiste meestega kiviveokelgu ja vedas sambatükid meie perele kuulunud viljakuivatustaresse,» nendib Villu. «Nad peitsid tükid seinä äärde, vanade riiete ja laudade taha. Seal ei puutunud tükke keegi.»

Kuid 1957. aastal nõudis kolhoos viljakuivatustare oma käsutusse ning Villul hakkas kiire. Naabrimehe abiga kaevas ta päise päeva ajal, kui kohalikud kommunistid parteikoosolekut pidasid, kuivatushoone kõrvale augu ja mattis sambatükid sinna.

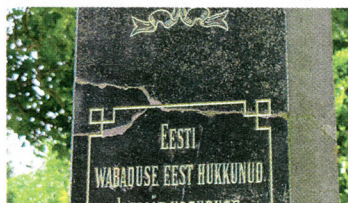
«Oli see vast kivine maa,» meenutab Villu vaevalist kaevamist. «Ja kõva – ma pole nii kõva maapinda enne näinudki.»

See peidupaik varjas monumenditükke 1988. aasta suveni. Õhustik oli muutunud vabamaks,

Sambatükid lebasid paar kuud mehe koduõuel, kus ta neid koos usaldusväärsete sõpradega praavitada püüdis.

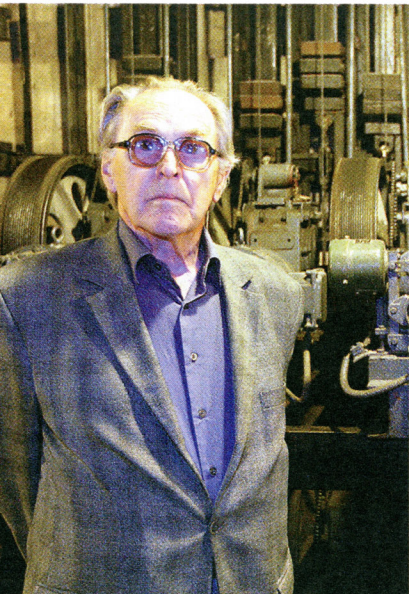
Kodukoha
mälestussamba
taastamine oli Villu
Jahilole kogu elu
südameasjaks.

Ilumäe taastatud mälestussamba mustal graniidil on endine murdekoht hästi näha.

Vabadussõja monument Ilumäel avati esimest korda 1924. aastal ning selle foto tegemise ajaks polnud sellele veel keegi liiga teinud.

sinimustvalge oli siin-seal juba lehvinud ning Villu tundis, et on aeg peidetud aarded päevalvalgele tuua. Seda ta tegigi, ehkki väike hirm võimalike tagajärgede ees oli siiski naha vahel. Sambatükid lebasid paar kuud mehe koduõuel, kus ta neid koos usaldusväärsete sõpradega praavitada püüdis. Sügiseks oli endistest tükkidest saanud täpselt samasugune monument nagu kunagi õhkulastu ning oktoobrikuus toimus selle pidulik avamine.

♦ **Jaan Koiduaru** varjas vabadussõja mälestustahvli oma kodus riidekapi all.

«Igavesti raske oli. Üksinda poleks jõudnudki seda tassida. Panime tahvli kartulikotti ja tõime ära.»

«Teadsin kogu aeg, et see sammas tuleb kunagi taas püsti panna,» tunnistab Ilumäe küllavanem. «See oli minu ja mu põlvkonna kohus ning ainuke õige tee.»

Sarnase teoga sai oma nooruspõlves hakkama ka Villu eakaaslane Jaan Koiduaru. Tema kodukooli, Tartu 15. algkooli küljes seisis suur marmortahvel vabadussõjas hukkunud noormeeste nimedega, mille kommunistid põlglikult prügikasti viskasid. Toona 16-aastane Jaan sikutas koos sõbraga tahvli prahi seest välja.

«Igavesti raske oli,» mäletab Jaan. «Üksinda poleks jõudnudki seda tassida. Panime tahvli kartulikotti ja tõime ära.»

Algul peitsid poisid aarde sõbra veranda alla, hiljem aga Jaani koju, kus see redutas nii garaažis

kui ka riidekapi all. Kui Eesti taas iseseisvaks sai, laskis Jaan tahvli tervelt endisele kohale kinnitada.

Üksikud pääsenud

Vabadussõjas hukkunute auks hakkasid eestlased mälestussambaid püstitama kohe pärast sõja lõppu, 1920. aastate alguses. Sageli oli tegemist väga uhkete ja pilkupüüdvate monumentidega, mille loojateks olid tunnustatud skulptorid, nagu Amandus Adamson, Anton Starkopf ja Voldemar Mellik. Sambad valmisid tihti rahva annetuste toel ning inimesed armastasid monumentide jalamile lilli viia. 1940. aasta juulis kehtestatud nõukogude võim ei saanud sellise asjaga muidugi leppida ja pea kõik mälestussambad lasti õhku või lõhuti tööriistadega puruks. Alles jäid vaid mõned üksikud.

«Sininõmme vabadussõja monument on üks väheseid, mis

säilis läbi nõukogude aja,» nendib kodu-uurija Mait Sepp, kelle südameasjaks on eelkõige Ida-Virumaa mälestusmärkide käekäik. «1961. aastal kangutati vaid kirjadega plaadid samba küljest ära. Mäetaguse Balti pataljoni mälestussammas elas nõukogude perioodi aga täiesti muutumata kujul üle.»

Sammas jäi terveks ka Külitses, kus neli meest selle enne õhkimist vankriga lähedalasuvale heinamaale vedasid ja seal maha matsid.

Sellised juhtumid on aga selge haruldus.

«Enamikul juhtudel lõhuti mälestussambad ikka sedavõrd ära, et neist polnudki midagi alles hoida,» tõdeb Mait Sepp.

Niisamuti on paljude sambarusude saatus tänini teadmata – kes teab, kuhu need ligi 80 aastat tagasi võisid sattuda. Isegi kui Villu Jahilo ja Jaan Koiduaru taolised kartmatud inimesed tükid esialgu kuskile kõrvale toimetasid, on need vahepealsete keeruliste aegade jooksul kaotsi läinud. Ülejäänud sattusid aga kõige erinevatesse paikadesse, mida võib ette kujutada.

Julged koolitüdrukud

Üsna sageli uputati monumendi rusud lähedal asuvasse jõkke või karjääri – nii juhtus näiteks Kose, Audru ja Järva-Jaani mälestusmägiga, Antsla samba tükid lennutati aga kaevu. Enamasti on nad sinna jäänudki, sest mudasest põhjast raskete kivitükkide traalimine pole teps lihtne töö. Või nagu juhtus Jõhvi monumendi osadega, mis uputati tiiki, mida nüüdseks enam olemaski pole – selle asemele on ehitatud garaažid. Kes see siis garaaže maatasa lõhkuma hakkab!

Kose massiivse ausambaga läks märksa paremini. Esialgu veeti sellegi tükid autoga Pirita jõeni ja visati vette, kus nad ligi pool sajandit lebasid. 1988. aastal tõsteti kohaliku veskitammi luugid aga üles, veepind alanes märgatavalt ning monumendi

Viru-Jaagupi monumendi rusud on kogutud kohalikule kalmistule omalaadseks mälestusmärgiks.

Uputamisega umbes sama lihtne tükkidest vabanemise moodus oli nende maa sisse kaevamine.

Sellesama Pärnu vabadussõja mälestus-samba küljest rebitud pronkspoisi toimetasid koos koolitüdrukut kindlasse peidupaika.

osasid oli võimalik jõest välja õngitseda.

Uputamisega umbes sama lihtne tükkidest vabanemise moodus oli nende maa sisse kaevamine: kas siis sõidutee täiteks nagu Kärstnas või lihtsalt pinnasesse

mattes, nagu tehti Tudulinna, Rannus, Haljalas või Kolga-Jaanis. Mõnikord polnud matjateks aga punameelsed, vaid hoopis need, kes tahtsid rususid veel hullemast säästa või lootsid, et kunagi õnnestub need taas kokku panna ja mälestusmärgina püsti ajada. Näiteks toimusid nõnda kuus Pärnu koolitüdrukut, kes ühel 1945. aasta aprilliõöl Amandus Adamsoni loodud vabadussõja monumendi rusude juurde hiilisid. Nad vinnasid varem samba tagaküljel olnud lillepärga punuva pronkspoisi kooli kojamehe kärusse, sõidutasid Alevi kalmistule ja matsid seal maha.

Rõuge ausamba tipus seisnud, taevasse suunatud mõõgaga pronksist sõjamehe matsid õhkijad ise hävitustöö paika, kuid mitte väga sügavale. Kohalik rahvas teadis sellest ning kaks aastat hiljem otsustasid kaks talumeest, Aksel Ollmann ja Osvald Kimask, pronksisoldati sealt märksa varjulisesse

peidupaika vedada. Nad vedasid kuju hobuvankril Aksli koju ning asetamid küünis heinte alla pikali.

«Pärast seda ei saanud ma nädal aega rahulikult magada,» on nüüdseks surnud Aksel Ollmann meenutanud.

Vastseliina monumendi neljakandilisel alusel olevad eestimeelsed tekstid asendati kommunistlikega ning see pandi teises maailmasõjas hukkunud nõukogude sõjameeste ühishauale. Aluse otsas põlvitanud haavatud sõjamehe pronkskuju viskasid punased tihedasse võssa. Seda juhtus nägema üks sealtkandi naine, kelle appikutse peale paar kohaliku talupidajat kuju ära vedasid ning põllule matsid.

Reliikviad mälestuseks

Enamiku teiste monumentide pronksist skulptuurid sel moel alles ei jäänud. Näiteks Kilingi-Nõmme ausamba inimese mõõtu pronkssõdur, mõök käes, viidi ümbersulatamisele. Rõngu monumendi tipus seisnud meest ja naist ootas samuti taaskasutus – kujud veeti kohalikku masina-traktorijaama ning materjali tarvitati mootorilaagrite valmistamiseks.

Ka rusude kasutamine ehitusmaterjalina oli üsna levinud, sest sellega oli sõjajärgsel ajal kitsas käes. Tori ausamba tükkidega täideti kohaliku silla ehitamiseks tarvitatud betooni. Ambla samba reljeeftahvlist oli saanud osake pastori maja vundamendist. Koeru monumendi osad olid abiks nii ühes talus aidatrepi ladumisel kui teise maja hoovis kaevuesise tasandamiseks. Rapla ja Alu ausamba tükke kasutati kohalike masina-traktorijaamade kütteladude vundamendis.

Teisigi lahendusi tuli ette. Näiteks Haapsalu turuplatsil kõrgunud suure dolomiidist mälestussamba rahnud veeti kaheksa veoautoga lähedalasuva Ungu lennuväebaasi kivipurustajasse.

«Rakvere monumendi lõhkumise päeval võtsid kohalikud mõõdakäijad miilitsate ähvardustele ja keeldudele vaatamata sealt endale kivikillukesi kui pühi reliikviaid,» sõnab Lääne-Virumaa monumentide uurija Heiki Koov

Rapla ja Alu ausammaste tükke kasutati kohalike masina-traktorijaamade kütteladude vundamendis.

➤ Rõuge monumendi tipus seisnud kuju päätsid kohalikud mehed ja viisid küüni varjule.

➤ Haapsalus seisnud vabadussõja mälestusmärk veeti kivi purustajasse täielikuks hävitamiseks.

➤ Jõhvi kalmistul seisnud mälestussamba rusud uputasid kommunistid tiiki.

Õhkimise ja purustamise kõrval rakendasid nõukogudemeelsed vabadussõja mälestusmärkide hävitamiseks mõnikord ka teisi mooduseid. Nii lükati Lalsi graniitmonument lihtsalt esipoolega vastu maad ning kuna hukkunute nimed ega ükski muu graveering ei olnud seetõttu nähtaval, ei hakanud keegi rohkem vaeva nägema. Saduküla püsti jäetud sambalt kästi tekstid sepal aga välja raiuda.

Saulusest Pauluseks

Vabadussõja monumentidest ühe kummalisema saatusega oli Lohusuu 1931. aasta juulis avatud mälestussammas, mis oli pühendatud seal 1918. aasta detsembris peetud lahingule. Seda tulevahetust pole vabadussõja kroonikates õieti mainitudki, ent mälestussamba avamise ajaks olid vabadussõja monumentid saanud kohaliku uhkuse, kui mitte öelda edevuse väljenduseks.

Lohusuu rahval suure mälestusmärgi jaoks raha ei olnud ja nii sobitati sambaks Saare mõisast pärit paari meetri kõrgune graniidist väravapost. Maareformijärgne uus omanik ei osanud praegusel Jõgevamaal asuva Saare mõisadame hoonetega muud teha kui kivikaupa maha müüa. Sambale löödi kiri «Venna verega võietud pind, terve eluga hoian sind» ja mälestusmärk avati peoga, mida külastas ka ringsõidul olev riigivanem Konstantin Päts.

Üheksa aastat hiljem Lohusuu sammas kadus. Seda siiski ei lõhutud, vaid kohalikud toimetasid selle kõrvale. Aga 1964. aastal otsustati Avinurmes 1944. aasta septembris toimunud lahingu tähtpäeva tähistada vastava mälestusmärgi avamisega. Nõukogude monumenti keskmise osa jaoks leiti sobiva kujuga olevat just Lohusuu sammas. Eestiaegsed kirjad toksiti kivilt maha ja asemele graveeriti: «Au kangelastele, kes langesid võitluses kodumaa eest Avinurme vabastamisel.» Avinurmes kokku põrganud nõukogude ja Saksa väeosades oli palju eestlasi ning seetõttu kannab see sündmus ka vennatapulahingu sünet pitserit. Ent avinurmlastele tegi samba Saulusest Pauluseks muutmine palju nalja ja sellele pühendati nii mõnedki vemmalvärsid.

Alevi keskel seisnud nõukogude monument kadus salapärasel viisil pärast 2007. aasta aprillirahutusi. Katsed seda üles leida ei ole vilja kandnud. Kohalike kinnitusel on see «kõrvale pandud». Kes teab, võib-olla jõuab kunagine väravapost tulevikus mõnes uues rollis avalikkuse ette?

MAIT SEPP

❖ **Esialgu Lohusuu vabadussõja auks püstitatud monument rändas hiljem Avinurme nõukogulikuks mälestusmärgiks.**